Kulturaliseringens och kulturstudiernas korsvägar

av Johan Fornäs

Sedan ett halvsekel sätter processer av kulturalisering olika sorters kulturella aspekter på dagordningen i allt fler sammanhang. Det gäller ekonomi, politik och vardagsliv, men inte minst också kulturforskningen, där fältet för tvärvetenskapliga och transnationella kulturstudier (cultural studies) hör till de framväxande former som kraftfullt tematiserat sådana förändringstendenser. Kulturaliseringens genomslag i kulturforskningen diskuteras här i termer av ett antal stegvisa, parallella eller korsande strömningar som på motsättningsfyllda sätt förändrar villkoren och möjligheterna för att utveckla ny kunskap på detta område.

Kulturen tycks ha flytt ur sitt bås och löper fritt omkring i samhället. Fiktion, drama, virtualitet, medier, konst, underhållning, design och upplevelseproduktion dyker upp överallt. Från 1960-talet har sådana diagnoser mångfaldigats i en serie föreställningar om kulturella aspekters ökade omfång och betydelse. Industrisamhället sägs ha blivit ett informations-, kunskaps- eller upplevelsesamhälle, där politik och ekonomi estetiseras, kultur och design driver på den regionala utvecklingen och kreativa faktorer ställs i centrum för företag och institutioner. Identiteter, tillit och gemensamma föreställningar och livsformer blir allt mer angelägna samhällsproblem och resurser. Medievärlden tycks invadera allt och kultursektorn ges en allt vidare definition. Det är sådana föreställningar som sammanfattas i begreppet ”kulturalisering” (Fornäs m.fl. 2007).[1]

Man kan bena upp olika kulturaliseringsteser efter vilket kulturbegrepp de främst aktualiserar. Den mänskliga kulturens expansion på den orörda naturens bekostnad hör då exempelvis till en ”ontologisk” dimension, medan de etniska kulturmönstrens ökande roll för hur människor klassificeras kan inrangeras under en ”antropologisk” dimension. Upplevelseindustrins förmåga att få vad som politiskt definieras som kultursektorn att svälla exemplifierar kulturalisering utifrån ett ”institutionellt” kulturbegrepp, medan estetisering och fiktionalisering uttrycker tendenser som mest har att göra med ett ”estetiskt” kulturbegrepp. Ett hermeneutiskt begrepp för kultur, som meningsskapande praktiker (”signifying practice”) där mening, identitet och makt utvecklas i den triangulära växelverkan mellan texter, subjekt och kontexter (Ricoeur 1981, Fornäs 1995, Hall 1997), ger en god styrhjälp för att orientera sig i denna djungel.

Kulturaliseringen har två sidor. Den är en *diskurs*: en serie sammanlänkade utsagor om samhällsförändringar. Men den är också en reellt existerande samhällelig *process*. Vad som är vad är ytterligt svårt att avgöra. Å ena sidan ligger det mycket i flera av dessa diagnoser. Visst finns det till exempel en växande mångfald av kommunikationsmedier som erbjuder fiktiva världar att gå in i och visst har kulturella offentligheter och genrer en betydelse för samhällsutvecklingen, som är allt svårare att bortse ifrån. Men samtidigt är väldigt många sådana påståenden notoriskt svåra att belägga empiriskt; diskursernas realitetshalt är högst diskutabel. Vad är reella trender, vad är synvillor och vad är perspektivförändringar? Vad driver i olika faser fram kulturella vändningar på skilda områden? Här råder stor osäkerhet, trots alla tvärsäkra teser om tidens riktning.

Jag överlåter åt andra att mer ingående kommentera de högst skiftande statistiska måtten på kultursektorns storlek och kan bara konstatera att produktionsdata tycks ge svagare belägg för tesen om kulturens växt än vad mått på människors konsumtion, tidsanvändning och värderingar gör, delvis för att en hel del av de kulturella praktikerna rör sig i en diffus tredje sektor vid sidan om såväl marknadens som statens organiserade sfärer. Kulturaliseringen kan handla om en absolut eller relativ kvantitativ tillväxt av kategorier, som redan tidigare klassificerats som kulturella, på bekostnad av sådana som i något avseende uppfattas som ickekulturella. Men det kan också hävdas att kulturella praktiker tillskrivs allt större kvalitativa värden, oavsett deras kvantitativa omfång. Vidare kan praktiker och fenomen, som tidigare klassificerats som ekonomiska, tekniska eller politiska, omklassificeras till kulturella. Som resultat av att dominerande samhällsinstanser väljer att definiera kulturområdet bredare än förut kan på så sätt kulturområdet växa i både betydelse och omfång utan att för den skull någon enskild praktik behöver växa i relativ omfattning. Här finns ett givet behov av mer forskning för att med större precision bena ut dessa intressanta frågor och försöka svara på vilka kulturaliseringsdiagnoser, som har fog för sig, och hur dessa processer och diskurser har utvecklats över tid.

Kulturforskningens roll

Kulturaliseringsargumentet används inte sällan för att motivera kulturforskningen själv; om kulturella fenomen och aspekter har ställts i centrum av den senmoderna samhällsutvecklingen behövs naturligtvis kulturforskningen mer än någonsin förr. Frågor om klimatkris och genetisk manipulation kräver kulturella perspektiv på vad i mänskligt handlande som driver miljöförändringarna och på hur genetikens etiska dimensioner ska hanteras. Den simultana förekomsten av en mångfald kulturella gemenskaper skapar inte sällan konflikter, vilket de danska Muhammedkarikatyrerna är ett exempel på, och där behövs kulturforskning för att hjälpa oss att navigera problematiska farvatten. Med upplevelsefieringen av både industri- och kunskapsproduktionen borde likaså kulturella kompetenser öka i betydelse såväl i produktions- som i utbildningssektorn. Om medie-

1. Den inledande kulturaliseringsproblematiken har utvecklats i inspirerande kollektivt samspel med de professorer vid Tema kultur och samhälle som var medförfattare till Fornäs m.fl. (2007).

rade och virtuella världar upptar allt större andel av vår interaktion har kulturforskare en växande uppgift att fylla när det gäller att förstå hur detta görs, och vi behövs också för att utröna vilka betydelsekomplex som människor utmejslar i sitt allt mer omfattande och komplexa meningsskapande.

Som ideologisk diskurs och som påvisbar process griper kulturaliseringen också direkt in i kulturforskningen. Dels kan man urskilja en serie *”kulturella vändningar”* inom många vetenskaper, där perspektiv som socialkonstruktionism och diskursanalys har satt kulturaspekter på dagordningen. Dels har *nya kulturinriktade discipliner och delfält* uppstått för att studera sådana kulturaspekter, däribland cultural studies, STS (science and technology studies) och genusvetenskap. Därtill har forskare på bred front ägnat ökande intresse åt *kulturella aspekter* och nivåer av samhället och slutligen också genom olika förändringsdiagnoser levererat centrala bidrag till hela *kulturaliseringstematiken*.

Dessa tendenser borde sammantagna göra kulturforskningen mer central och relevant för samhället i stort, men så är inte självklart fallet. Tvärtom kämpar kulturforskare ofta i motvind och det talas gång på gång särskilt om ”humanioras kris”. Medicinska, teknologiska och naturvetenskapliga normer och krav ökar pressen på kulturforskare att bevisa sin nytta. Det är en nyttig övning men det riskerar också att förlama och snedvrida forskningens kreativa särart.

Dock finns det bland kulturforskare också många lovande ansatser till nytänkande, som inte minst söker sig över både ämnesmässiga och nationella gränser. Det tvärvetenskapliga och transnationella fältet för kulturstudier (cultural studies) har här fått en nyckelroll, som på samma gång gränssnitt och innovationsmotor. Genom bland annat den internationella Association for Cultural Studies (ACS) och dess konferenser Crossroads in Cultural Studies har det som en gång kallades Birminghamskolan blivit till ett mycket bredare, öppnare och mer mångfasetterat transnationellt fält – en ”glokal” intellektuell rörelse som, med Tony Bennetts ord, utgör ett användbart gränssnitt för att diskutera aktuella kulturforskningsfrågor i gränslanden mellan alla möjliga ämnen och andra tvärvetenskapliga fält (Bennett 1998 s. 535).

Kulturstudiernas korsvägar

Ser man närmare på de senaste decennierna av humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning och teoriutveckling kan man urskilja ett antal breda strömningar, som sammantagna aktualiserar behovet av tvärvetenskapliga kulturstudier. De tecknar inte bilden av någon enkel eller tydlig vändning, ej heller av några djupa klyftor eller cementerade murar mellan polärt motsatta positioner. Det handlar snarare om motsägelsefulla korsvägar, där olika tendenser ömsom förstärker och ömsom motsäger varandra. För att belysa samspel och interferenser ska jag ge vissa glimtar av några sådana strömningar, grupperade i par.

1. Kulturaliseringens primära uttryck i forskningen är själva den *kulturella* vändning, som sedan ett halvsekel utpekats som en tydlig trend (bland annat av Habermas 1981/1984–1987). Framväxten av den brittiska Birminghamskolan på 1960-talet och 1990-talets globalisering av anglosaxiska cultural studies till ett öppnare transnationellt fält för kulturstudier hade i själva verket en dubbelkaraktär, som påminde om motsvarande ansatser i Frankfurtskolans kritiska teori under mellankrigstiden. Å ena sidan bidrog den till att ge kulturdimensionen plats i samhällsvetenskaperna. Å andra sidan lyfte den samtidigt också fram de sociala, politiska och ekonomiska kontexterna för alla kulturella texter. Så kompletterades den kulturella strömningen med en lika inflytelserik *kontextuell* strömning. Där den ena satte texter i nytt fokus relativiserade den andra textens roll och betonade de icketextuella, institutionella och sociala determinanterna för dess mening. Inte minst i samhällsvetenskapen, med sociologin, antropologin och statsvetenskapen, men även i historievetenskaperna ställdes på provocerande sätt texters former och meningsinnehåll i centrum som forskningsproblem, utan att genast reduceras till enkla avspeglingar av antingen individuella personligheter eller samhälleliga strukturer. I särskilt de estetiska men även de språkliga vetenskaperna inom humaniora, där cultural studies ett långt stycke slog följe med litteratur-, konst- och musiksociologin, exempelvis så som kultursociologin förfinats av Pierre Bourdieu, begränsades samtidigt omvänt texternas självständighet genom att utsättas för en bred samhällelig och historisk kontextualisering. Den ena öppnade för humanistiska perspektiv i samhällsforskningen, den andra för samhällsvetenskapliga perspektiv i humaniora. Dessa bägge första strömningar gick alltså i diametralt motsatta riktningar genom att antingen vidga eller begränsa texters självständighet. Samtidigt förenades de och stärkte varandra och är oskiljaktigt sammanlänkade i de kritiskt självreflexiva kulturstudiernas dynamiska hybridfält. Sammanflödet av en kulturell och en kontextuell strömning borde i princip både bredda och stärka kulturforskningen som kunskapskälla till att förstå hur kulturella fenomen fungerar i dagens föränderliga samhälle. Det finns här anledning att öppna för inflöden från alla tänkbara discipliner och delfält, då kulturaliseringen inbjuder till tolkande textanalyser av allt vidare kretsar av meningsbärande fenomen medan kontextualiseringen samtidigt lyfter fram dessas avgörande invävning i vidare samhälleliga strukturer och processer.

2. Såsom ett av kulturaliseringens uttryck har medialiseringen haft stor betydelse för kulturvetenskaperna. Det märks inte minst i hur de nya medierna gett kulturforskarna såväl nya studieobjekt som nya verktyg för forskning och forskningskommunikation. Här kan man urskilja ett par strömningar, som återigen ömsevis förstärker och motsäger varandra. Det är dels en *digital* strömning, som uppmärksammar hur ”nya medier” förändrar villkoren för kulturell produktion, distribution och konsumtion. Den digitala kompressionen av data för lagring och spridning spär på den senmoderna kompressionen av tid och rum samt öppnar för bredare globalt deltagande och interaktivitet. Samtidigt möjliggör den ett tätare samspel mellan olika kulturformer och därmed en konvergens, som mjukar upp eller förskjuter gränserna såväl för kulturella textgenrer som för deras

sociala institutionalisering, produktion, spridning och användning. Upphovsrätt och annan lagstiftning har därvid en tendens att släpa efter, vilket blivit tydligt i bland annat striderna runt fildelning. Denna *intermediala* strömning har vidareutvecklat teorier om intertextualitet genom begrepp som multimodalitet och remediering (Kress & van Leeuwen 1996, Bolter & Grusin 1999, Jenkins 2006), vilka betonar de täta samspelen mellan olika medieformer och mellan motsvarande konstarter och kulturella genrer. Visserligen har intermedialitetsriktningen gynnats och närts av den digitala forskningen om nya medier och gett den ett inflytelserikt teoretiskt ramverk, men samtidigt problematiserar den hela föreställningen om ett radikalt brott mellan gamla och nya medier och påvisar i stället de täta banden inte bara mellan olika digitala medieformer utan också mellan olika generationer av kommunikationsteknologier. Ömsevis bekräftar och problematiserar de digitala och intermediala strömningarna således varandra. Men i deras sammantagna rörelse förmår de stärka och berika förståelsen av kulturens utvecklingstendenser i det föränderliga medielandskapet.

3. En annan riktning har mer med människors identifikationer och inbördes sociala nätverk att göra. Antropologiska aspekter av kulturaliseringen har fört upp identitetspolitik på dagordningen och samtidigt visat hur olika identitetsdimensioner (klass, kön, etnicitet, ålder etc.) formas i oupplöslig inbördes samverkan. Detta har betonats av ett allt starkare och mer mångsidigt intersektionalitetsperspektiv i nyare kulturstudier. Hit kan man samtidigt också relatera den diskussion som förts om en ökande pluralisering av medier och kulturliv, som i sin tur växelverkar med en kulturell globalisering, som gärna omtolkas som ”glokalisering”, eftersom den både för samman kulturformer över stora avstånd och profilerar de lokala kulturformerna i inbördes kontrastering (Robertson 1995). Dessa tendenser kan nu bedömas i två riktningar. Dels innebär de en *differentiering*, som på skilda plan separerar olika positioner från varandra. Man kan exempelvis se hur konsumtionskulturer och smakformationer spaltas upp i finfördelade subkulturella klickar och hur den tidigare mer eller mindre väl sammanhållna gemensamma offentligheten (med public service i centrum) fragmenteras i ett otal disparata deloffentligheter. Detta har applåderats som ett slags förfinande individualisering, som skräddarsyr utbuden för olika individer med skilda behov. Men det har lika ofta beklagats som ett för en fungerande demokrati problematiskt sönderfall av ett oundgängligt samhälleligt kitt. De intersektionella (lika väl som de globaliserande) samspelen för ändå ihop olika grupper och områden med varandra samtidigt som de ger upphov till nya förmedlande bland- och mellanpositioner i en parallell process av *hybridisering*. Återigen kan man se att de bägge sidorna – här i form av differentiering och hybridisering – ibland kontrasterar mot varandra men andra gånger tycks vara samma andas barn. Här kan man efterlysa ny empirisk forskning, som skulle kunna undersöka hur tendenserna samverkar och balanseras mot varandra. För alternativen behöver inte bara vara antingen en gemensam samlad offentlighet där alla delar allt eller en total fragmentering där alla band mellan grupper brutits. I själva verket kan det snarare vara så att den växande mångfalden av delkulturer och deloffentligheter vävs samman i mer komplexa nätverk, där alla hänger samman med alla andra i kedjor av samspel utan att för den skull någon enskild offentlighetsform någonsin innefattar helheten. Olika medierande länkar knyter i vissa nyckelnoder ihop väven genom att översätta mellan partikulära kultursfärer. För att avgöra vilken bild som är mest träffande som utvecklingstendens krävs mycket mer sofistikerade analyser av mönstren för produktion, spridning och konsumtion i kulturella offentligheter än vad som idag existerar. För detta efterlyses bland annat metodologiska innovationer för att uppnå en större komplexitetssensitivitet i kulturstatistiken.

4. En ökande reflexiv medvetenhet om kulturprocessernas komplexitet har inneburit en ökad medvetenhet om de tidsliga och rumsliga kontexterna för såväl kultur som kulturforskning. Man kan skönja såväl en *historisk-temporal* som en *geografisk-spatial* strömning. Kulturhistoria är ju inget nytt utan har en lång historia, men har bland annat genom en av Friedrich Kittler (1985/1990) inspirerad ny mediehistoria fått förnyad aktualitet och mer sofistikerade teoretiska verktyg, bland annat hämtade från Michel Foucault. Detta har motverkat en viss nutidsfixering (”presentism”) i mycket av forskningen om ”nya medier”, men samtidigt förenat sig med de digitala och intermediala strömningarna i att utforska allt fler kulturfenomen ur ett kommunikativt orienterat medieperspektiv. Parallellt har en rumslig vändning i mycket kultur- och medieanalys betonat geografiska dimensioner, som utforskats bland annat med etnografiska metoder. I kulturstudierna handlar det om att betona hur kulturella praktiker och former alltid är situerade i bestämda situationer och platser (Appadurai 1996, Couldry & McCarthy 2004). Visst kan de historiska och rumsliga strömningarna utmärkt komplettera varandra, men inte sällan hamnar de i åtskilda läger, som när historiskt orienterade forskare i praktiken tenderar att hålla sig enbart till det förflutna och missa möjligheterna att växa ihop med motsvarande rumsliga vändning där kulturgeografer, socialantropologer och urbansociologer lierat sig med rumsmedvetna kulturforskare i olika typer av etnografiska samtidsprojekt. I sådana överskridanden kan kulturforskningen bidra med nya insikter, som på större allvar fördjupar förståelsen av hur rumtider konstrueras i kulturella praktiker och samtidigt utgör avgörande flerdimensionella kontexter för dem.

5. En växande känslighet för sinnlighetens roll har samtidigt kommit till uttryck i en stark *visuell* strömning med visuella kulturstudier som ett livskraftigt delfält (Kress & van Leeuwen 1996; Sturken & Cartwright 2001). Gång på gång hävdas att bildmedier har fått en allt mer dominant ställning i samtidskulturen på bekostnad av ordets medieformer. Genomslagskraften i dessa perspektiv kan ses som ett kraftfullt uttryck för kulturaliseringstendenserna, då de har satt sinnlighetens estetiska former på dagordningen. Dock finns det skäl att reflektera över hur de visuella uttryckens kulturella position ska värderas. Exempelvis bibehåller trots allt både skrift och tal en stark ställning. Inte minst på internet har skrivna ord fortfarande en avgörande funktion. Man

ska heller inte glömma att också det skrivna språket är en visuell kommunikationsform. Därtill har ljudens uttrycksformer genom främst musik och tal en fullt jämförbart stark närvaro i dagens kulturella och mediala världar. Man kan ana – eller åtminstone efterlysa – en *auditiv* strömning, som tar musiken och ljuden på allvar som meningsskapande uttrycksmodaliteter (van Leeuwen 1999; Kittler m.fl. 2002). Hellre än att konstruera en dubiös polaritet mellan bild och ord vore det nyttigt att tänka samman de fyra olika huvudsakliga uttrycksformer, som utvecklas ur de dubbla spänningarna mellan dels visuellt och auditivt, dels verbalt och ickeverbalt: skrift, tal, bild och musik. Också här återstår mycket att göra för en tvärestetiskt och intermedialt reflekterande kulturforskning.

6. Slutligen kan man skönja hur hela den ökande reflexiva uppmärksamheten på kommunikativa praktiker haft en dubbel effekt. Å ena sidan kan intresset för visuell och auditiv kultur ses som led i en bredare *materiell* strömning, där forskare som Friedrich Kittler (1985/1990), Bruno Latour (2005) och Brian Massumi (2002) försökt sig på en antihermeneutisk vändning från meningstolkande till att analysera de kulturella praktikernas förkroppsligade effekter. Samtidigt har kulturforskningen inkorporerat en mycket stark *diskursiv* strömning, med Michel Foucault (bland annat 1969/1974) som centralgestalt. Bägge dessa står i intima relationer med samtliga de åtta tidigare nämnda strömningarna, och även med varandra. Samtidigt inrymmer de en inbördes motsägelse, eller åtminstone polaritet, tillspetsat uttryckt i frågan om textliga diskurser ska analyseras som kroppsliga och tingsliga mekanismer eller om kroppar och ting ”tvärtom” ska tolkas som diskursiva effekter. Hos Kittler men också hos Judith Butler (2004) och många andra löper de båda trådarna explicit samman i ett försök att samartikulera kroppslig materialitet och sociokulturell diskurs. Här vill jag återigen förespråka ett dialektiskt synsätt, där jag inspirerad av Paul Ricoeurs kritiska texthermeneutik tänker mig att kulturforskningens sätt att lyfta in monument och andra former av materiell kultur i analyserna i själva verket bidrar till att vidga meningsskapandets repertoar. Materialitet och mening är olösligt sammanflätade i mänskliga aktiviteter och ingendera svävar fritt i ensamt majestät. All kulturell mediering bygger på olika former av materiella artefakter och praktiker, samtidigt som människor alltid skapar mening kring alla sina verksamheter (och även kring den yttre natur de förhåller sig till). I stället för att upphäva meningstolkandet, som antihermeneutikerna själva tror, innebär den materiella såväl som den diskursiva strömningen tvärtom ett utvidgande av dess räckvidd och ett förfinande av dess metoder, så att kulturforskningen bättre kan förstå meningsskapandets mångfasetterade karaktär och svåravgränsade räckvidd.

Detsamma gäller alla de olika strömningarna. De skaver tidvis mot vissa av kulturstudiernas grundteser, men tvingar dem därigenom på ett nyttigt sätt att arbeta igenom dessa grundvalar och inkorporera de nya perspektiv och områden som på det viset kommer till synes. Så drar man in i kulturanalyserna nya medier och mediesamspel, historiska och rumsliga dimensioner, särskiljanden och blandningar av grupper och offentligheter, tidigare negligerade former av bilder och musik, materiella och diskursiva praktiker av skiftande slag.

Jag tror att det lönar sig för kulturforskningen att ta fasta på den typen av samspelande och delvis motsättningsfyllda tendenser. Det finns knappast längre några entydigt dominerande gap och klyftor inom kulturforskningen, exempelvis mellan kvalitativa och kvantitativa metoder, mellan samhällsvetare och humanister, mellan textanalys och etnografi eller mellan cultural studies och politisk ekonomi med rötter i kritisk teori. Istället vimlar det av mer partikulära spänningar men också lovande brobyggen, som på ett spännande sätt ritar om kulturforskningens landskap. Tas samtliga dessa utmaningar på största allvar och får utvecklas i kritisk ömsesidig dialog kan de bidra till att förfina och stärka det kulturella perspektivet och därmed fördjupa förståelsen av kulturens och kulturaliseringens motsägelsefulla korsvägar. ■